

УДК 124.5

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.3>

ВПЛИВ АРХЕТИПУ ОСОБИСТОЇ СВОБОДИ НА ФОРМУВАННЯ МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНЦЯ

Віталія Готинян-Журавльова, Ірина Сумченко

*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
факультет історії та філософії, кафедра культурології
вул. Дворянська 2, 65082, м. Одеса, Україна*

Менталітет несе в собі відбиток успадкованих від попередніх поколінь історичних традицій, стилів поведінки, особливостей мислення, світогляду, сприйняття та тлумачення світу, рис національного характеру. Ментальність визначається архетипами та стереотипами певної культури та відображається в її соціокультурних феноменах. Самосвідомість особистості найчастіше розуміють в контексті поєднання соціокультурної середовища і умов її повсякденного життя. Саме завдяки поєднанню, комбінації соціокультурної середовища і реального буденного образу життя людини визначається процес формування особистості. Під впливом менталітету і закріплених в ньому генетичній пам'яті народу формується система цінностей певної культури, яка потім стає основою для формування системи цінностей особистості, яка є носієм цієї культури. Менталітет є внутрішнім компонентом або ж генотипом народу, завдяки якому зберігаються його унікальні особливості і який впливає на формування системи цінностей особистості.

До основних архетипів, що впливають на формування ментальності українця, можна віднести: архетип Землі, архетип Матері, архетип особистої свободи, архетип домінування минулого над майбутнім, архетип долі, архетип рівності синів та дочок Матері-Батьківщини та інші. У більшості дослідників можна простежити тенденцію, коли одним з перших чи в загальнішому першому, йде архетип Землі. Природа, зокрема, родючі землі та український степ, який часто ставав джерелом загрози з боку кочових племен, викликала в наших пращурах, з одного боку, певний неспокій, з іншого боку, врешті решт сприяла формуванню архетипу особистої свободи, неприйняття нав'язаного ззовні авторитету, сподівання на власні сили, власні здібності та власний розум. Поєднання архетипу Матері, архетипу рівності синів і дочок, архетипу особистої свободи, архетипу долі сприяє формуванню образу українського воїна, ледь пасивного в повсякденному житті, але воїна з безмежною любов'ю до Батьківщини, воїна готового боронити її ціною власного життя. Образ героя в українській культурі тісно пов'язаний із особистою свободою і відстоюванням, виборювання особистої свободи адже значна частина історії нашої країни складається з відстоювання права на особисту свободу, права жити вільно на власній землі.

Ключові слова: менталітет, архетип, система цінностей, формування особистості, культура.

Виклики, які поставило перед нами ХХІ століття, все частіше спонукають нас до міркувань: «Хто ми?», «Чим ми відрізняємося від інших?» «Чому маємо іншу систему цінностей?», «Чому в нашій душі переплетені дивні, інколи зовсім протилежні, якості?», «Чи такими були наші пращури?». За 23 роки нового ХХІ століття ми пережили декілька революцій, пандемію і зараз переживаємо повномасштабне вторгнення з боку країни-агресорки. Всі ці трагічні події і потрясіння відбулися зокрема і у зацікавленості власною історією, вивченні проявів власної ідентичності, дослідження процесів формування менталітету українця, у нових дослідженнях української національної культури, долучені до національної культури.

Культура є особливим способом вираження діяльності людини, її сутності, тим, що допомогло людині створити систему цінностей. За допомогою культури ми не лише активно пізнаємо оточуючий світ, але й формуємо свої власні переконання, настанови, виробляємо критерії оцінки матеріальних і духовних цінностей, інколи оновлюємо критерії оцінки матеріальних і духовних цінностей, визначаємо власні ціннісні орієнтації. Г. Ріккерт розумів культуру як систему цінностей, зокрема таких, як істина, краса, надособистісна святість, моральність, щастя. Цінності проявляють себе в дійсності як блага в об'єкті і як оцінка в суб'єкті. Вони надають сенс акту оцінки, який створює блага. Сукупність усіх благ саме утворює сферу культури. Культура, таким чином, є частиною дійсності, яка пов'язана з цінностями. По суті, система цінностей, яка притаманна певному народу, є своєрідним культурним кодом, що розкриває особливості менталітету даного народу. Кожна культура, кожен народ, кожен етнос породжує власну ціннісну систему. Найчастіше саме за її змістом можна визначити, наскільки успішно відбувається процес культурної ідентифікації нації, народу, визначити розвивається чи руйнується національна свідомість, зрозуміти чи зберігає себе нація як носій унікального, лише їй притаманного, чи поступово втрачає ці риси. Поступово формується система уявлень і переконань індивіду або соціальної групи, в якій відтворюється досвід попередніх поколінь – менталітет.

Особливості менталітету українського народу досліджувалися в працях провідних українських дослідників В. Антонович, І. Бичко, В. Горбатенко, І. Грабовська, М. Грушевський, Д. Донцов, М. Драгоманов, М. Костомаров, С. Кримський, В. Липинський, І. Огієнко, М. Попович та інші науковці.

Метою даної статті є дослідження впливу архетипів, зокрема архетипу особистої свободи на формування менталітету українця.

Менталітет несе в собі відбиток успадкованих від попередніх поколінь історичних традицій, стилів поведінки, особливостей мислення, світогляду, сприйняття та тлумачення світу, рис національного характеру. Ментальність визначається архетипами та стереотипами певної культури та відображається в її соціокультурних феноменах. Архетипи, на думку К.Г. Юнга, походять з колективного несвідомого. Вони є вродженими універсальними, спадковими, архаїчними формами людських знань, переданих нам від наших далеких пращурів. Ці первісні, початкові образи, ідеї є основою світосприйняття людиною світу. Вони символізують глибинні людські мотиви, ціннісні орієнтації, систему цінностей особистості. Архетип – це, зокрема, «першоджерело, першооснова культури, менталітету, в цілому ставлення і розвитку культурних та соціальних моделей, що оформлюють людське буття» [1, с. 27]. Система цінностей, ціннісні орієнтації особистості починають формуватися в дитинстві, в першу чергу, під впливом родини, традицій, системи цінностей, норм поведінки, яких дотримуються в родині. Соціалізація людини є своєрідним залученням, включенням її у суспільство і суспільні процеси, чітким усвідомленням людиною межі дозволеного, через яку неможна безкарно перейти, та міри, ступеню відповідальності за свої вчинки, формуванням системи ціннісних орієнтацій, чіткого усвідомлення «на що» я можу піти заради досягнення бажаного. Певною мірою існують дві крайності соціалізації. Перша крайність полягає в тому, що є можливість отримати не повноцінну особистість, а конформіста, який буде намагатися якнайкраще пристосуватися до будь-яких умов існування в суспільстві задля отримання певних вигід. Друга крайність – це можливість отримати повністю деперсоналізовану особистість, яка мов би повністю розчиняється в натовпі, починає думати як усі, діяти як усі, переймає загальну систему цінностей, втрачаючи при цьому свою власну систему цінностей, перестає відстоювати свої власні переконання, спираючись, в основному на думку, «натовпу». У випадку деперсоналізації особистості,

яке відбувається переважно в тоталітарних суспільствах, особистість втрачає свою індивідуальність, яка є своєрідним поєднанням природного, закладеного на генетичному рівні, з соціальним, отриманим під впливом суспільства, втрачає зв'язок зі своїм корінням, забуває традиції власного народу, повністю приймає нав'язану ідеологію.

Самосвідомість особистості найчастіше розуміють в контексті поєднання соціокультурної середовища і умов її повсякденного життя, причому умов, не лише духовних, а й матеріальних. Досліджуючи самобутність особистості, формування системи її цінностей, ціннісних орієнтацій необхідно враховувати постійні зміни, які відбуваються у сучасному суспільстві, і вплив цих змін на особистість, зокрема, і ті зміни, які безпосередньо відбуваються в її звичному способі життя. Саме завдяки поєднанню, комбінації соціокультурної середовища і реального буденного образу життя людини формується і визначається процес формування особистості, самоідентифікації особистості.

Як зазначає В. В. Богаченко «ментальне поле та його складові визначають світогляд суб'єкту і є умовами процесу його самоідентифікації, соціокультурними комплексами протікання динаміки даного процесу, формують образ його життя і діяльності» [Цит. за: 2, с. 311]. Саме ментальність будь-якого народу вбирає в себе всі історичні перипетії його існування, культурні, релігійні, політичні, економічні аспекти розвитку даного соціуму. Генетична пам'ять народу, закріплена в його менталітеті «оберігатиме цивілізацію від будь-яких глибоких перетворень, що вимагатимуть від них змінити власні звички свідомості, мислення, діяльності. Тому динаміка цінностей і всіх культурних форм, в яких вони закріплюються, характеризуються здебільшого спадковістю, ніж мінливістю» [3, с. 234]. Генетична пам'ять, відповідно до ідей К.Г. Юнга, тісно пов'язана з колективним несвідомим, по суті, вона і є тим колективним несвідомим. Це досвід попередніх поколінь щодо певних повторюваних ситуацій, котрі, можливо, зафіксовані нервовими структурами головного мозку. Під впливом менталітету і закріпленій в ньому генетичній пам'яті народу формується певна система цінностей певної культури, яка потім стає основою для формування системи цінностей особистості, яка є носієм цієї культури, виросла в рамках цієї культури, привчає до неї своїх дітей. Менталітет, по суті, є внутрішнім компонентом або ж генотипом народу, завдяки якому зберігаються його унікальні особливості і який впливає на формування системи цінностей особистості. Деякі дослідники, зокрема І. Грабовська, визначають архетипи як «інстинктивні готовності до дії та протидії, типові для людини в типових життєвих ситуаціях, обґрунтовує вплив архетипів на формування ментальних структур. Зокрема, дослідниця підкреслює, що для пояснення трагічних поворотів історії недостатньо лише проаналізувати суспільно-політичні та економічні обставини, що призвели до такого повороту. Значною мірою на зазначені вище процеси впливають і духовно-психологічні чинники, ментальність спільноти» [4, с. 23]. Саме розуміння менталітету народу в цілому, історії народу, впливу традицій на формування особистості значно доповнює аналіз і пояснення певних історичних, соціальних, політичних, культурних подій, різких змін, які відбуваються у суспільстві.

А тому важливою проблемою сучасного українського суспільства є особистісне вимірювання самої людини, визначення її ціннісних орієнтацій від яких певною мірою залежить результати діяльності людини, її поступки, цілі життя. Чому описуючи, визначаючи певні якості людини ми використовуємо термін «вимірювання»? Свідомість, відповідальність, милосердя і любов до природи та до інших – це неповний перелік тих якостей людини, за допомогою яких визначається взаємодія людини з природою, її культура і, зокрема, екологічна культура [2]. А. Ручка за результатами своїх досліджень пропонує таку систему цінностей сучасних українців: вітальні цінності, соціальні, традиційні,

самореалізаційні і політико-цивільні. До вітальних цінностей дослідник відносить такі: міцне здоров'я, міцна сім'я, благополуччя дітей, матеріальний добробут. До соціальних цінностей – створення в суспільстві рівних можливостей для всіх, сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві, відсутність значного соціального розшарування. До традиційних цінностей – національно-культурне відродження, участь у культурному житті. До самореалізаційних цінностей А. Ручка відносить наступні: цікаву роботу, суспільне визначення, підвищення освітнього рівня, розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей, незалежність у справах, судженнях і вчинках. До політико-цивільних цінностей відносить державну незалежність України, можливість висловлювати свою думку з політичних та інших питань, не побоюючись за свою свободу, можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур, демократичний розвиток країни [5].

На нашу думку, завдяки існуючій і домінуючій в суспільстві системи цінностей, завдяки комбінації певних цінностей, ознак, якостей притаманних людині, під впливом менталітету формується і утворюється унікальна особистість, яка вбирає в себе не лише новітні тенденції розвитку людства, а й досвід попередніх поколінь. Ми змінюємося, змінюється значимість тих чи інших предметів для нас. Так для літніх людей, що живуть на теренах України, найбільш значимими є вітальні цінності, зокрема здоров'я і благополуччя дітей. Далі значимими виявляються також соціальні цінності, а саме сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві, відсутність значного розшарування в суспільстві на «багатих» і «бідних», адже літні люди, які пропрацювали значну частину свого життя і, зазвичай, в нашій країні не мають великих пенсій або значних статків стають чутливими до соціальної несправедливості. На третьому місці йдуть традиційні сімейні цінності, яких вони дотримуються і з особливим відчуттям зберігають, що «передати», поділитися ними з онуками [5]. Так з покоління до покоління передавалися і затверджувалися в нашій свідомості певні настанови, певні уявлення, цінності, які з часом стали визначати специфіку, особливості характеру українців, особливості поведінки і світосприйняття. Отже, до основних архетипів, що впливають на формування ментальності українця, можна віднести: архетип Землі, архетип Матері, архетип особистої свободи, архетип домінування минулого над майбутнім, архетип долі, архетип рівності синів та дочок Матері-Батьківщини, архетип едукативності та інші. Перелік можна продовжити, але, у більшості дослідників можна простежити тенденцію, коли одним з перших чи в загальному першим, йде архетип Землі. Чому?

Як зазначалося вище, природне і культурне переплітаються разом і постійно взаємодіють на рівні менталітету. В українській культурі, поезії, філософії завжди чільне місце посідала природа, зокрема, земля. Родючі землі центральної частини України, м'який клімат, сприяли розвитку хліборобства, сільськогосподарської діяльності породили тісний зв'язок з землею, певну довіру до неї, як до рідної неньки, що годує і забезпечую необхідним. Відчуття спорідненості з рідною землею-матерю, землею-годувальницею додавало нашим пращурам оптимізму, гармонійного сприйняття світу, глибокого емоційного зв'язку з природою. Родюча земля, можливість її обробки невеликою кількістю людей сприяла формуванню українського індивідуалізму. Це відбулося завдяки можливості жити в, так званому, малому гурті, у родині. Пов'язаний цей індивідуалізм з певною замкненістю, локальністю кола спілкування, а тому зосередженістю на власних почуттях, само спостережанню, самозаглибленості, і, як наслідок, відсутність агресивності по відношенню до інших, до сусідів. Можливість жити в малому гурті сформувало зосередженість на власній родині, зацікавленість найближчим оточенням, певний політичний інфанталізм, а згодом і всім відоме ставлення до суспільних проблем: «моя хата з краю». Така інтровертність

породжує певну свободу, меншу залежність від зовнішнього середовища, зосередженість на само спостереганні, орієнтує на зміни власного внутрішнього світу.

Отже природа, зокрема, родючі землі та український степ, який часто ставав джерелом загрози з боку кочових племен, викликала в наших пращурах, з одного боку, певний неспокій, з іншого боку, врешті решт сприяла формуванню архетипу особистої свободи, неприйняття нав'язаного ззовні авторитету, сподівання на власні сили, власні здібності та власний розум. Перед усім всі ці цінності реалізувалися у родинному житті. Архетип особистої свободи в менталітеті українця тісно пов'язаний з архетипом Матері, який є прямим уособленням Землі, Власної Країни, Жінки. Саме завдяки цьому архетипу в нашій культурі вже багато століть існує шанобливе ставлення до жінки, усвідомлення її ролі родині, її впливу на виховання наступного покоління. Саме жінка забезпечувала збереження родинних зв'язків, взаємопорозуміння у родині, дбала про збереження родинних цінностей і передачу їх наступним поколінням. Поєднання в цьому архетипові любові до Землі, Матері, України та Жінки виплеснулося в дбайливіше відношення до власної землі, прагненні оберігати і захищати власну країну, власну Батьківщину, як власну родину, виявляти любов і пошану до неї. Не менш вагомим є значення архетипу рівності синів і дочок для своєї Матері-Батьківщини. Наявність цього архетипу пояснює відсутність в Україні права майорату або пріоритету старшинства, який існував в багатьох країнах Європи і створював жорстку соціальну диференціацію і нерівність між дітьми, не сприяв зміцненню родинних відносин. Для Матері, з якою уособлювалася Україна, всі її діти рівні, всі її сини і дочки.

Слід підкреслити архетип долі, який існує в менталітеті українця. За ним доля вважається сильнішою за розум. Саме цей архетип відповідає за цікаве поєднання героїчних вчинків «на межі можливого» за екстремальних умов (зокрема за умов війни) і певну пасивність в повсякденному житті, впевненість в тому, що все відбувається саме так як має відбуватися.

Поєднання цих архетипів (архетипу Матері, архетипу рівності синів і дочок, архетипу особистої свободи, архетипу долі) сприяє формуванню образу українського героя, українського воїна, ледь пасивного в звичайному повсякденному житті, але воїна з безмежною любов'ю до власної Батьківщини, воїна готового боронити її ціною власного життя і «на межі можливого». Образ героя в українській культурі тісно пов'язаний із особистою свободою і відстоюванням, виборюванням особистої свободи адже значна частина історії нашої країни складається з відстоювання права на особисту свободу, права жити вільно на власній землі. Наша історія є історією не загарбницьких, а визвольних війн, не експансії і отримання нових колоній, а боротьби за власну країну, яка, на жаль, продовжується у XXI столітті. Мужність, незламність, справедливість, безмежна любов до Батьківщини, цінності, які формуються у сучасній молоді, ґрунтуються на архетипі особистої свободи, притаманному українському народу. Архетип особистої свободи вплинув не лише на формування таких якостей українця як індивідуалізм, зацікавленість на добробуті власної родини, певний політичний і соціальний інфантилізм, прагнення жити, в першу чергу, за покликом серця, а й багато інших якостей, які утворюють образ сучасного українця. В цьому образі дивним чином поєдналися боротьба за власну Батьківщину, інколи «на межі надможливого», прагнення до особистої волі, неприйняття зовнішнього панування з толерантністю до інших, бажанням порозумітися, деякою мірою, поступливістю, всетерплячістю, безтурботністю. А тому, на нашу думку, подальше дослідження впливу архетипів на формування системи цінностей особистості є надзвичайно актуальною темою для подальших досліджень, для усвідомлення власної самотності.

Список використаної літератури

1. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психолітичного повсякдення): монографія. К.: Либідь, 2001. 334 с.
2. Готинян-Журавльова В. В. Безеталонне вимірювання ціннісних орієнтацій особистості: соціально-філософський аналіз: дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», 2021. 367 с.
3. Аутопоезис соціальних систем: монографія / за науковою ред. В. П. Бега К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. 748 с.
4. Гордійчук О. Архетипи Землі та Свободи як основні детермінанти української ментальності. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії.* 2018. Випуск 21. С. 21–28.
5. Ручка А. Ціннісна ментальність вікових груп соціуму. Соціологічні дослідження культури: концепції та практики: зб. Наук. праць. К.: Ін-т культурології НАМУ, 2010. С. 117–127.

THE INFLUENCE OF THE ARCHETYPE OF PERSONAL FREEDOM ON THE FORMATION OF THE MENTALITY OF A UKRAINIAN

Vitaliya Gotynyan-Zhuravlyova, Iryna Sumchenko

Odessa I. I. Mechnikov National University,

Faculty of History and Philosophy,

Department of Cultural Studies

Dvoryanskaya str., 2, 65082, Odessa, Ukraine

The mentality contains the imprint of historical traditions, behavior styles, peculiarities of thinking, worldview, perception and interpretation of the world, features of the national character inherited from previous generations. Mentality is determined by archetypes and stereotypes of a certain culture and is reflected in its socio-cultural phenomena. The self-awareness of an individual is most often understood in the context of the combination of the socio-cultural environment and the conditions of his everyday life. It is thanks to the combination, the combination of the socio-cultural environment and the real everyday life of a person that the process of personality formation is determined. Influenced of the mentality and the genetic memory of the people fixed in it, the value system of a certain culture is formed, which then becomes the basis for the formation of the value system of the individual who is the carrier of this culture. Mentality is an internal component or the genotype of a people, thanks to which its unique features are preserved and which affects the formation of the individual's value system.

The main archetypes that influence the formation of the Ukrainian mentality include: the archetype of the Earth, the archetype of the Mother, the archetype of personal freedom, the archetype of the dominance of the past over the future, the archetype of fate, the archetype of the equality of sons and daughters of the Motherland, and others. In most researchers, you can trace the tendency when the archetype of the Earth is one of the first or in general the first. Nature, in particular, fertile lands and the Ukrainian steppe, which often became a source of threat from nomadic tribes, caused our ancestors, on the one hand, a certain anxiety, on the other hand, ultimately contributed to the formation of the archetype of personal freedom, rejection of externally imposed authority, hope for one's own strength, one's own abilities and one's own mind. The combination of the archetype of the Mother, the archetype of the equality of sons and daughters, the archetype of personal freedom, the archetype of fate contributes to the formation of the image of a Ukrainian warrior, barely passive in everyday life, but a warrior with boundless love for the Motherland, a warrior ready to defend it at the cost of his own life. The image of a hero in Ukrainian culture is closely related to personal freedom and advocacy, the struggle for personal freedom, because a significant part of our country's history consists of defending the right to personal freedom, the right to live freely on one's own land.

Key words: mentality, archetype, value system, personality formation, culture.